

**תרומתם של עקרונות הפעולה דיאלוג, ביטוי עצמי ובחירה להצלחתן
של יחידות נוער מטיפוסים שונים**

חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה"

מאת

צבי בן נח

בית-ספר לחינוך

הוגש לסנאט של אוניברסיטת בר-אילן

אייר תשע"ח

רמת גן

עבודה זו נעשתה בהדרכתם של פרופ' אריק ה' כהן ז"ל
ופרופ' שלמה רומי יבדל"א.

בית-הספר לחינוך, אוניברסיטת בר-אילן

תקציר

מחקר זה נועד לאפיין את יחידות הנוער, לבדוק את תרומתם של עקרונות פעולה להצלחתן של יחידות הנוער וזאת כדי למלא את פערי הידע באשר ליחידות הנוער ברשויות המקומיות. יחידת הנוער הרשותית היא הגוף הסטטוטורי בעל המנדט לחינוך הבלתי פורמלי ברשות המקומית (משרד החינוך, 2012א).

מתוך שפע של מתודות ושל עקרונות פעולה המאפיינים את החינוך הבלתי פורמלי (רפפורט וכהנא, 2012; כהן א'יה, 2012; כהנא ר', 2004; רוטנשטרייך, 1964; Smith, 2002), נבחנו כאן שלושה עקרונות פעולה בחינוך הבלתי פורמלי: דיאלוג (אלוני, 2008), ביטוי עצמי (כהנא ר', 2004) ובחירה (יאיר, 2012) עם העקרונות הללו נמדדו מידת תרומתם להצלחת יחידות נוער מטיפוסים שונים, על פי תדירות ההשתתפות ועל פי ההערכה של יחידת הנוער (שביעות רצון) בעיני החניכים (וייסבלאי, 2012; Cooke-Davies, 2002, 2012; McKeen, Guimaraes & Wetherbe, 1994). עקרונות פעולה אלה משותפים לפדגוגיה הביקורתית של פאולו פריירה (Freire, 1993) ולניתוח מבני של הקוד הבלתי פורמלי של ראובן כהנא (Cohen, 2001).

המחקר חולק לשני שלבים: השלב הראשון עסק במיפוי יחידות נוער, בשיוך הארגוני, בהיקף הפעילות שלהן, במגוון המתקנים (לדוגמה, מועדון, מתקני ספורט, מקלטים), בתכניות ובאופיין, בעקרונות הפעולה ובתחומי הפעולה והסתיים ביצירת טיפולוגיה של יחידות נוער על פי גורמים מבחינים מבוססי תוכן ולא אדמיניסטרטיביים. בשלב השני נבדקה תרומתם של עקרונות הפעולה להצלחת היחידות השונות ונמצא מודל תיווך בין שביעות הרצון של החניכים לבין תדירות ההשתתפות בפעילויות היחידה. הטיפולוגיה שנבנתה בחלקו הראשון של המחקר אפשרה לנתח את יחידות הנוער על הגיוון שבהן ועם זאת למצוא עקרונות כלליים להבנת הגורמים להצלחתן.

עקרונות הפעולה דיאלוג, ביטוי עצמי ובחירה, עומדים במרכזה של הפדגוגיה הביקורתית של פאולו פריירה (Freire, 1993), פדגוגיה המשמשת את תכניות החינוך הבלתי פורמלי במרכזים הקהילתיים. הפדגוגיה הביקורתית היא אחד הנדבכים הבונים את המחקר הנוכחי, ונדבך חשוב נוסף הם שמונת הממדים הבלתי פורמליים שזיהה ראובן כהנא (1974).

כהן (Cohen, E. H., 2001; 2012) ערך ניתוח מבני של שמונת הממדים הבלתי פורמליים שזיהה כהנא (1974), וסיווג אותם על פי שני צירי תפקוד שונים. הציר האחד הוא ציר המושאים שבהם מיישמים את המרכיבים: פעילות, מטרה וקבוצה (סילברמן-קלר, 2007), והשני – ההשפעה הצפויה של המרכיבים: הזדהות, ניסוי ומחויבות. לפי כהן, הוולונטריות והסימטריה, העומדים בבסיסם של שלושת עקרונות הפעולה שהם נושא מחקר זה – דיאלוג, ביטוי עצמי ובחירה, קשורים ליצירת מחויבות לקבוצה ולארגון.

בהתאם לרצף שהציע כהן (2012), מאמץ מחקר זה את התפישה לפיה החינוך הבלתי פורמלי שואף ליצירת מחויבות אצל החניכים. לפיכך, יחידת נוער מצליחה היא יחידה שייצרה בבני הנוער מחויבות משמעותית בבני הנוער. מחויבות לקבוצה, לארגון ולקהילה באה לידי ביטוי בהשתתפות

תדירה ורציפה בפעילויות ובעשייה למען הכלל, ולכן מדגיש מחקר זה את תדירות ההשתתפות כמדד הצלחה. הדגש על הערכת החניכים כמדד להצלחה נובע מהחשיבות הניתנת לקולו של הסובייקט המתחנך בעיצוב החוויה שלו.

עד כה לא נעשה מחקר מקיף על יחידות הנוער ברמה הארצית. רשויות מקומיות, ביניהן נצרת, פתח תקווה, ירושלים (מכון ברוקדייל), רעננה, חדרה, מגדל העמק וקרית אונו, ערכו סקרים או בחנו מצבים נקודתיים כדי להתוות תכנית עירונית או תכנית במתנ"סים (אבו-עסבה, כהן-נבות ועבדו, 2013; גולדשטיין, 2006; החברה למתנ"סים, 2006, 2007; כאהן-סטרבצ'ינסקי ויורוביץ, 2004; כהן-נבות ועואדיה, 2006; עיריית יבנה, 2015).

אחד הקשיים בחקר יחידות הנוער הוא הגדרתן האדמיניסטרטיבית לפי השיוך הארגוני שלהן, שיוך שאינו איננו משקף את מגוון התכנים וברכי הפעולה ואת השוני בין יחידה ליחידה. חלק מיחידות הנוער פועלות בבית-הספר, חלקן במרכז הקהילתי היישובי או השכונתי וחלקן במתקנים ייחודיים לנוער בהפעלת הרשות המקומית. שיוכן הארגוני מבדיל בין יחידות רשותיות ליחידות מוסדיות, עירוניות, יישוביות וכפריות, יהודיות וערביות. במקביל, קיימים הבדלים גם בתוכן של התכניות, כגון בין התכניות שמקדם מנהל חברה ונוער במשרד החינוך (משרד החינוך, 2016א) לבין תכניות של ארגוני הנוער ותנועות הנוער, וגם בין אלה והיזמות המקומיות. עד לביצוע מחקר זה, לא היה נמצא מיפוי רחב היקף של יחידות הנוער ברשויות המקומיות. קל וחומר, לא היה מחקר מעמיק שבדק את התכנים ואת עקרונות הפעולה המופעלים בהן, ולא נבחן מהו המודל הנכון והיעיל להגביר את תדירות השתתפותם של בני הנוער בפעילויות של יחידות הנוער.

כפי שצינו לעיל, במחקר זה שני שלבים. הראשון היה מחקר מקדים וכלל מיפוי, אבחון ובדיקה טיפולוגית של יחידות נוער בעלות הטרואוגניות גבוהה מאוד (סילברמן-קלר, 2007). לשם כך, נעשה שימוש בתורת השטחות שמציעה ניתוח משתנים רב-ממדי, אומדן המרחק הקטן SSA (Smallest Space Analysis) וכלי לבדיקת גורמים מבדילים על בסיס בניית פרופילים שונים, M-POSAC (Multi-Dimensional Partial Order Scalogram Analysis).

א. ניתוח של 101 יחידות נוער העלה שני משתנים מבחינים – אופי הפעילות הדומיננטי ומגוון המתקנים. בעזרת משתנים מבחינים אלה נמצאו שישה טיפוסים של יחידות נוער. **יחידה מעצבת.** ליחידה זו אופי פעילות חברתי ויש גיוון (מעל שלושה) בסוגי המתקנים. רוב יחידות הנוער מטיפוס זה מבצעות פעילויות של מנהיגות נוער, עובדות עם נוער בסיכון, מחויבות אישית והתנדבות, תנועת נוער ארצית, מועדון פנאי, פעילות ייחודית אחרת, קידום נוער, יזמות נוער, תנועת נוער מקומית ומוזיקה, ותחום הפעולה העיקרי שלהן הוא המעורבות הקהילתית.

ב. **יחידה מאפשרת.** ליחידה זו אופי פעילות חברתי אך מגוון המתקנים שלה מצומצם. יחידות הנוער מטיפוס זה פועלות בדרך כלל במגוון מצומצם של מתקנים (שלושה או פחות), לרוב במועדוני נוער ובמגרשי ספורט. הן מכוונות לפן החברתי-אישיותי של החניכים. פעילויותיהן מובנות וספונטניות, ומאפשרות שיח משמעותי או שהייה במרחב מוגן, רחוק מהתנהגויות

סיכוניות. בני הנוער נפגשים עם מבוגר משמעותי (significant adult) ועם קבוצת השווים להם ותחומי הפעולה העיקריים שלהן הם פיתוח גורמי חוסן ויצירת תרבות מקומית.

ג. **יחידה תרבותית רב-גונית.** ליחידה זו אופי תרבותי ויש בה מגוון מתקנים ופעילויות. לתכניות היחידה אופי תרבותי-פנאי נוער, הצוות המקצועי אחראי להפעלת המתקנים, עם מעורבות בינונית של בני הנוער. יחידות אלה מכוונות לעיסוקי הנוער בשעות הפנאי ותחום הפעולה העיקרי שלהן הוא פיתוח גורמי חוסן.

ד. **יחידה תרבותית מקומית.** יחידה זו היא בעלת אופי תרבותי ומגוון המתקנים בה מצומצם. יחידות הנוער מטיפוס זה פועלות בדרך כלל במועדוני נוער ובמגרשי ספורט, ובהן מעורבות בינונית של בני הנוער באחריות להפעלת המתקנים ובקביעת התכנים של הפעילויות יחד עם הצוות המקצועי. יחידות נוער אלה מכוונות לעיסוקי הפנאי של הנוער ותחום הפעולה העיקרי שלהן הוא מעורבות בקהילה.

ה. **יחידת מנהיגות קהילתית.** ליחידה זו אופי מנהיגותי. יש בה מתקנים ופעילויות מגוונים, עם מעורבות נמוכה עד בינונית של בני הנוער באחריות להפעלת המתקנים יחד עם הצוות המקצועי. תכניותיהן בעלות אופי מנהיגותי-ממסדי - יחידות הנוער פועלות בזירות רבות, תכניותיהן כוללות הכנת מדריכים צעירים, קבוצות מנהיגות והתנדבות ותחומי הפעולה העיקריים שלהן הם מעורבות קהילתית ויצירת תרבות מקומית.

ו. **יחידת מנהיגות מוצהרת.** זוהי יחידה בעלת אופי מנהיגותי ומגוון מתקנים מצומצם. יחידות הנוער מטיפוס זה פועלות בדרך כלל במועדוני נוער או בבתי הספר, מקיימות תכניות בעלות אופי מנהיגותי-ממסדי ומצהירות שתפקידן הוא חינוך לערכים, למעורבות בקהילה ולחברות וחיבור לערכים ההגמוניים. תחום הפעולה העיקרי שלהן הוא פיתוח גורמי חוסן.

לאחר המיפוי ויצירת הטיפולוגיה, בשלב השני המחקר נבדקו 22 יחידות נוער מששת הטיפוסים, באמצעות שאלון משוב להערכת איכות הדיאלוג, מידת הביטוי העצמי ואפשרויות הבחירה. בשאלון גם נבדקה שביעות הרצון של החניכים והתדירות שבה השתתפו בפעולותיה של יחידת הנוער. את השאלון מילאו כאלף בני נוער ובסופו של דבר נכללו במדגם 939 מהם. הממצאים נבדקו באמצעות ניתוח שונות, רגרסיית ניבוי וניתוח נתיבים (SEM בתכנת AMOS) לבדיקה מבנית של ההשערות.

השערות הקשר היו שימצא קשר חיובי ומובהק בין עקרונות הפעולה דיאלוג, ביטוי עצמי ובחירה לבין שביעות רצון החניכים ותדירות השתתפותם בפעילויות בכלל המדגם ובכל טיפוס היחידות. השערות השוואה היו שיחידות שהן מטיפוס היחידה המאפשרת, כלומר אלה המעמידות בתחומי הפעילות העיקריים שלהן פיתוח גורמי חוסן ויצירת תרבות מקומית ואופי פעילותן חברתי, תמצאנה גבוהות יותר בעקרונות הפעולה ובשביעות רצון החניכים מאשר שאר היחידות. על פי השערת המודל, שביעות הרצון של החניכים מתווכת בין עקרונות הפעולה לתדירות ההשתתפות.

ממצאי המחקר מצביעים על קשר חזק בין השימוש בעקרונות הפעולה לבין שביעות רצון. כמו כן נמצא כי דיאלוג, ביטוי עצמי ובחירה מנבאים באופן חיובי את שביעות הרצון. ככל שהשימוש בעקרונות הפעולה גבוה יותר, כך גדלה שביעות הרצון. בבחינת הקשרים ההוליסטיים בין שלושת

עקרונות הפעולה ובין תדירות ההשתתפות, נמצא כי דיאלוג ובחירה קשורים באופן חיובי לתדירות ההשתתפות, כלומר: ככל שדיאלוג ובחירה גבוהים יותר כך תדירות ההשתתפות גבוהה יותר. בנוסף, נמצא כי ככל ששביעות הרצון עולה כך גם גוברת תדירות ההשתתפות, דבר המאשש את הטענה ששביעות רצון מתווכת בין השימוש בעקרונות הפעולה וההשתתפות.

ממצאי ניתוח ה-SEM הראו כי ככל שדיאלוג, ביטוי עצמי ובחירה גבוהים יותר, שביעות הרצון של בני הנוער גבוהה יותר, ושביעות הרצון משפיעה באופן חיובי על תדירות ההשתתפות. לבסוף נמצא כי לטיפוס היחידה יש קשר הן לשימוש בעקרונות הפעולה עצמם, כאשר יחידות מטיפוסים שונים משתמשות בעקרונות פעולה במידות שונות ובפרשנויות שונות, והן לקשר בין עקרונות הפעולה ושביעות רצון, כאשר בטיפוסים שונים השימוש בעקרונות הפעולה תורם במידה שונה על שביעות הרצון.

על פי עדותם של מנהלי יחידות הנוער שהשתתפו בשלב א של המחקר, בכל טיפוס היחידות עושים שימוש בעקרונות הפעולה דיאלוג, ביטוי עצמי ובחירה, אך יחידות מטיפוסים שונים מפרשות ומיישמות עקרונות אלה בדרכים שונות. כך לדוגמה, ביחידות מטיפוס מנהיגות מוצהרת, בחירה מתבטאת בגיוון פנימי ובשפע סוגי פעילות, בעוד שביחידות מסוג תרבותית מקומית בחירה מיושמת דרך יצירת אווירה חיובית והפחתת הלחץ החברתי לקונפורמיות. נמצא שדיאלוג וביטוי עצמי גבוהים יותר ביחידה המעצבת וביחידה המאפשרת מאשר בשאר היחידות, בעוד שבכל הנוגע ל בחירה, דווקא יחידות מטיפוס מנהיגות מוצהרת ותרבותית מקומית דורגו גבוה יותר.

המחקר הנוכחי מציע מודל שמאפשר לארגן פעילויות בחינוך הבלתי פורמלי, בעיקר על פי אופי הפעילות הדומיננטי ביחידת הנוער, וכן על פי מגוון המתקנים שיש בה. מודל זה מאפשר מחקרים עתידיים לבדיקת שאלות שונות באופן אמפירי בתחום החינוך הבלתי פורמלי. תרומה תיאורטית נוספת למודל זה היא בממצא המסביר שלמאפיינים מבניים של יחידות הנוער אכן יש השפעה ישירה על תחושותיהם של המשתתפים בפעילויותיהם.

תרומה נוספת של המחקר הנוכחי היא תרומה יישומית, והיא רלוונטית למקבלי ההחלטות בתחום החינוך הבלתי פורמלי. אחת המשימות של מנהלי יחידות הנוער היא להעלות את שיעורי ההשתתפות של בני הנוער במסגרות הבלתי פורמליות, וממצאי המחקר הנוכחי מדגישים את חלקם של מאפיינים מתודיים להעלאת העניין של בני הנוער בפעילויות.